

Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek

PETER VAN ROODEN

In 1749 werd, naar aanleiding van de vrede van Aken, in Amsterdam een preek gehouden onder de titel 'het verlorne Nederland'. De preektekst was ontleend aan psalm 147: 'O Jerusalem, roem den Heere, o Sion, loof uw God;... Die uwe landpalen in vrede stelt; Hij verzadigt u met het vette der tarwe'. De predikant legde bekwaam de omstandigheden en achtergronden van dit vers uit. In de toepassing kwam hij snel ter zake:

Geen minder reden, Mijne Broeders, vind ik heden om ons Nederlandsch Jerusalem en Sion toe te roepen: Roemt, Vaderlanders, roemt den Heere, en gij, mijn geestelijk Sion, Loof uw God.

De rechtvaardiging van deze toepassing vond de spreker in de talrijke overeenkomsten tussen de geschiedenis van Israel en die van de Republiek, een parallellie die hij op zijn gemak en gedetailleerd uitwerkte. De joden waren onderdrukt door Farao, de voorouders van zijn toehoorders door Filips II. De joden trokken veertig jaar door de woestijn, de Republiek voerde tweemaal veertig jaar oorlog. Zoals de joden tijdens die tocht wonderbaarlijk onderhouden waren door het uit de hemel neerdalende manna, zo waren ook de voorouders van zijn gehoor wonderbaarlijk gezegend: 'Zij zaaiden bloed, maar maaiden goud; het oorlog gaf hun juist die overvloed, die anders een gevolg en vrucht is van de vrede'. En zoals de joden buitengewone leiders als Mozes en Jozua hadden, zo werden zij aangevoerd door de Nassause helden.

Op deze overeenstemming tussen de geschiedenis van Israel en die van de Republiek fundeerde de predikant ook de oproep aan zijn gehoor. Zoals God gewoon was te doen met het oude Israel, straft hij ook de Republiek voor haar zonden. De recente oorlog was verdiende straf, de vrede onverdiende zegen, en de predikant riep op tot dankbaarheid voor Gods lankmoedigheid. Die dankbaarheid moet zich tonen in daden. 'Gerechtigheid en Godsvrucht, ware vroomheid en vreeze Gods is d'eenige grondslag, waerop wij Gods zeegen hoopen, en der verderen welvaart van ons vaderland verwachten kunnen¹.

Dit was, kortom, een heel saaie preek, die voor de toehoorders volstrekt voorspelbaar moet zijn geweest. Alleen al in de eerste helft van de achttiende eeuw moeten er in de Republiek naar een ruwe schatting zeker honderdduizend preken met dit thema gehouden zijn. De Republiek wordt geïdentificeerd met Israel, en men past op de actualiteit het oudtestamentisch schema toe dat God de geschiedenis beheert volgens het principe dat de zonde doorgaans bestraft, en de deugd meestal beloond wordt.

De inhoud van dit soort preken is aan het onderzoek niet voorbijgegaan. Ze vormt een

1 Johannes Bremer, *Preek over psalm 147:12-14, ter gelegenheid van de algemeene dank- en bededag over den vrede, op den 18 October des jaers 1748 ... geslooten, uytgesproken den 11 van juny 1749* (Amsterdam, 1749).

deel van het bronnenmateriaal voor studies met titels als *Calvinistisch nationaal besef in Nederland, Neerlands Israel. Het natiebeseft der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*, 'Calvinism and national consciousness'². Het is eigenlijk alleen tegen de achtergrond van deze onderzoekstraditie, die dit religieus gekleurde nationaal besef nauw met de publieke, gereformeerde kerk verbindt, dat de preek die hierboven gerefereerd werd bijzonder is. Ze werd uitgesproken door Johannes Bremer, doopsgezind predikant te Amsterdam en nakomeling van drie generaties remonstrantse predikanten³. Hij sprak de preek uit op een officiële, in alle kerken van het land gevierde, algemene dank-, vast- en bededag. En hij deed dat op uitnodiging van de overheid.

Over deze dank-, vast- en bededagen bestaat een dikke, tweedelige monografie van een Leids hoogleraar kerkgeschiedenis, gepubliceerd rond het midden van de vorige eeuw. Een christelijk-historische minister van onderwijs besteedde aandacht aan de bededagen in zijn onderzoek naar de verhouding tussen kerk en staat. En tenslotte is er een recente studie over religie en politieke rituelen na 1813, van de hand van een godsdienstsocioloog⁴. Daar houdt het mee op. Welnu, dank-, vast- en bededagen waren door de politieke overheid uitgeschreven godsdienstige rituelen, waarbij de geestelijkheid voorging. Ze dienden in principe om bij belangrijke, de hele samenleving betreffende gebeurtenissen Gods zegen of ontferming af te smeken. Ze stamden nog uit de tijd van voor de reformatie en de Republiek. In de zeventiende eeuw werden ze, telkens naar aanleiding van bijzondere gelegenheden, uitgeschreven door de staten-generaal. De biddagsbrief, waarin het onderwerp voor de preken werd opgegeven, werd doorgezonden aan de provinciale staten, die soms, bij politieke meningsverschillen, wijzigingen in de formulering aanbrachten. De gewestelijke overheden zorgden voor het doorzenden van de uitnodiging aan de lagere overheden, die ze op hun beurt toe deden komen aan de predikanten van de publieke kerk. Die waren door de overheid verplicht daar op een passende manier een tekst bij te zoeken en het opgegeven onderwerp te behandelen in de geest van de uitschrijving⁵. In de zeventiende eeuw werd gemiddeld twee keer per jaar een bededag uitgeschreven.

In de loop van de achttiende eeuw, in feite vanaf 1713, werden de bededagen gaandeweg tot een jaarlijks ritueel. Ze werden doorgaans niet meer uitgeschreven naar

2 H. Smitskamp, *Calvinistisch nationaal besef in Nederland voor het midden der 17e eeuw* ('s-Gravenhage, 1947); G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de predikanten in de Republiek der verenigde Nederlanden voor ca. 1700* (Groningen, 1977) 81-87; C. Huisman, *Neerlands Israel. Het natiebeseft der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht, 1983); G. Groenhuis, 'Calvinism and national consciousness. The Dutch Republic as the New Israel' in: A. C. Duke, C. A. Tamse, ed., *Church and state since the reformation. Britain and the Netherlands*, VII (Den Haag, 1981) 118-133.

3 Johannes Deknatel, *Lijkrede op ...Johannes Bremer* (Amsterdam, 1757).

4 N. C. Kist, *Neerland's bededagen en biddagsbrieven* (2 dln.; Leiden, 1848-1849); J.Th. de Visser, *Kerk en staat* (3 dln.; Leiden, 1926-1927) II, 445-451; III, 539-557; A. I. Wierdsma, 'Religie en politieke rituelen en symbolen in Nederland na 1813', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CII (1987) 177-194.

5 *Kerkelijk placaatboek* (5 dln.; 's-Gravenhage, 1722-1807) III, 26.

aanleiding van een bijzondere gebeurtenis. De biddagsbrief werd gedrukt en bevatte een door de overheid opgestelde beoordeling van de staat van het vaderland. Bededagen waren zo het belangrijkste ritueel dat tijdens de Republiek de eenheid van deze politieke gemeenschap bevestigde. Ook tijdens de Bataafse en Franse tijd werden geregeld bededagen gehouden. In de negentiende eeuw stierven ze, na een tijdelijk voortbestaan in de vorm van de herdenking van de slag bij Waterloo, geleidelijk weg. Tot zover Kist, Visser en Wierdsma. Al deze onderzoekers nemen aan dat de achttiende-eeuwse viering een zaak was van de publieke, gereformeerde kerk. In navolging van de hierboven genoemde studies beschouwt Wierdsma bovendien de voorstelling van een parallelie tussen Nederland en Israël als typerend voor de gereformeerde orthodoxie. Beide aannames zijn onjuist.

Ik wil er allereerst op wijzen dat een calvinist de oudtestamentische voorstellingen aangaande een verbond tussen God en zijn volk niet noodzakelijkerwijs hoeft toe te passen op een politieke entiteit. De voorstelling kan ook betrokken worden op de kerk, of op de eigen familie. Zoiets gebeurde wel in de beginjaren van de opstand⁶. En hoewel de verbondsgedachte al bij Bullinger, dus bij het allereerste begin van de gereformeerde theologie een rol speelt, is er niets inherent gereformeerd aan de voorstelling, dat God de lotgevallen van de natie bestuurt, rekening houdend met de zonden die daar begaan zijn. Het calvinistisch of traditioneel-gereformeerd karakter van de op bededagen ontvouwde conceptie aangaande de verhouding tussen God en Nederland zou alleen bewaard kunnen blijven, wanneer *in feite* het ritueel alleen voltrokken werd in de gereformeerde kerken, en tijdens dit ritueel zonde alleen werd gezien als overtreding en afwijking van de gereformeerde leer en zede. Dit nu was niet het geval.

In de achttiende eeuw werden de dank-, vast- en bededagen niet alleen door de gereformeerden gevierd, maar ook door de doopsgezinden, door de remonstranten, door de luthersen, zelfs door de joden, en waarschijnlijk ook door een belangrijk deel van de katholieken. In de jaarlijks verschijnende boekjes met de preekbeurten van Amsterdamse doopsgezinden en remonstranten staat ook altijd wie waar de biddagspredikatie zal houden⁷. De Amsterdamse dissenters sloten zich in de achttiende eeuw bovendien niet langer op eigen initiatief aan bij de in de publieke kerk gevierde feestdag, maar deden dat op uitnodiging van de stedelijke overheid. In het archief van de Amsterdamse doopsgezinden bevinden zich enkele van de gedrukte uitnodigingen voor biddagsvieringen. De vroegst bewaarde is die van 1730. Die voor het jaar 1764 is voorzien van handgeschreven marginalia die het mogelijk maken er direct over te preken⁸. Ook in het archief van de Amsterdamse sefardische gemeente bevinden zich zulke officiële uitnodigingen van de overheid om de dank-, vast- en bededagen te

6 P. T. van Rooden, *Theology, biblical scholarship and rabbinical studies in the seventeenth century. Constantijn L' Empereur (1591 -1648), professor of hebrew and theology at Leiden* (Leiden, 1989) 19,237.

7 GA Amsterdam, Archief Doopsgezinde Gemeente, inv. nr. 377 bevat gedrukte overzichten voor 1769 en 1770, en een kladje voor het boekje van 1733.

8 GA Amsterdam, Archief Doopsgezinde Gemeente, inv. nr. 188.

vieren en God te bidden de zonden te vergeven, zijn straf te laten ophouden, zijn zegeningen voort te zetten. De Portugese joden waren duidelijk trotser op deze uitnodigingen dan de doopsgezinden, hebben ze althans beter bewaard. Van 1741 tot 1794 bezitten ze een vrijwel gesloten serie⁹.

Deze uitnodigingen waren doorgestuurd door de plaatselijke overheid, in dit geval door de burgemeesters van Amsterdam. Op de gedrukte uitnodigingen van de Staten van Holland worden de stedelijke overheden altijd verzocht de biddagsbrieven toe te doen komen aan de predikanten van de publieke kerk. De brieven eindigen met de opsomming van de doelen van de bededag, waaronder altijd ook de 'voortplanting en aanwas van de waare Christelyke Gereformeerde Religie' genoemd wordt. Dat werd door de stadsbestuurders blijkbaar als niet meer opgevat dan als een erkenning dat de gereformeerde kerk het belangrijkste en meest vooraanstaande onderdeel van de religieuze orde vormde. De even traditionele formulering dat men dank moet zeggen voor 'de Vrijheid en Religie' moet men hebben opgevat als de aanvaarding van de feitelijke politiek-religieuze constellatie, met zijn publieke kerk, getolereerde en geconniveerde gezindheden.

Wat we hier hebben is, het lijkt me een uitstekend toepasbare term, misschien zelfs nog beter dan voor de Verenigde Staten waarvoor hij oorspronkelijk ontwikkeld is, *civil religion*¹⁰. Hier schrijft de overheid een godsdienstig ritueel uit, geeft het onderwerp op, en stuurt dat door aan de verschillende georganiseerde religieuze groepen. Het ritueel betreft de toestand van de hele samenleving en omvat een religieuze interpretatie van de nationale werkelijkheid, die in feite niet aan een bepaalde confessie gebonden is. Het ritueel is werkelijk nationaal. De biddagsviering vindt niet alleen tegelijkertijd plaats in alle gebieden van het land, maar ook in alle kerken en bij alle religieuze groepen. Ieder jaar verenigen de inwoners van het vaderland — een term die in iedere biddagsbrief voorkomt — zich om God te bidden. Zo 'n soort *civil religion* vormt de zin van het handelen van de overheid, en ligt eigenlijk in het wezen van de bededag besloten.

Nog tijdens de pacificatie van Gent, in 1577, waren, op last van de staten-generaal, zowel (katholieke) algemene processies gehouden als (gereformeerde) openbare gebeden gedaan voor het welslagen van de vrede¹¹. Toen werd de ene kerk nog beschouwd als de geestelijke ordening van de hele samenleving. De inzet van de religieuze meningsverschillen was hoe die ordening eigenlijk plaats moest vinden. In de

9 GA Amsterdam, Archief van de Portugees-Israëlitische Gemeente, inv. nr. 66. Bijlage III van R. G. Fuks-Mansfeld, *De sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad* (Hilversum, 1989) 190-191 bevat een lijst van twintig gebeden, die gehouden zijn op de bededagen. De vroegste is van 1688, voor de goede afloop van de expeditie naar Engeland. Ook hele preken zijn wel bewaard gebleven, bijvoorbeeld Abraham Haïm de Jahacob de Selomoh, *Sermão moral que pregou ...na ocasião de hum dia solemne de oração, proclamado pelos ssres. Estados Geraes* (Amsterdam, 1747). (Ik dank Harm den Boer, die mij op deze tekst opmerkzaam maakte.)

10 Vgl. J. A. Coleman, 'Civil religion', *Sociological Analysis*, XXXI (1970) 67-77; G. Gehrig, *American civil religion. An assessment* (S. I., 1979); R. N. Bellah.-Ph. E. Hammond, *Varieties of civil religion* (San Francisco, 1980).

11 Kist, *Neêrland's bededagen*, I, 114.

achttiende eeuw leefde, zo zou ik willen suggereren, geen verlangen meer de situatie van kerkelijke verdeeldheid te veranderen, maar wel het besef dat de georganiseerde godsdienstige groepen, dissenters inclusief, samen de geestelijke vorm van de samenleving uitmaakten.

Omdat in de achttiende eeuw de bededag een jaarlijks terugkerende gebeurtenis was, is het lastig te achterhalen wanneer stedelijke overheden er toe besloten ook andere gezindheden voor het vieren van de bededag uit te nodigen. In Utrecht besloten de burgemeesters al in 1676, op verzoek van de Lutherse predikant, ook hem voortaan de uitschrijving van de bededagen te doen toekomen¹². In Haarlem besloten de burgemeesters in 1742, op verzoek van de remonstrantse predikant, de tekst van de biddagsbrief voortaan toe te sturen aan de lutherse, de remonstrantse, en de vijf doopsgezinde gemeenten van hun stad, zodat ook zij voortaan de tekst van de uitschrijving een week voor de eigenlijke viering zouden kunnen voorlezen aan hun gemeente¹³. Uit dit besluit blijkt uiteraard dat de betrokken groepen zich al langer vrijwillig aansloten bij de biddagsviering. Op grond van de bewaard gebleven biddagspreken acht ik het waarschijnlijk dat Utrecht representatiever is voor de stedelijke overheden dan Haarlem en dat al in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de meeste plaatselijke overheden de uitnodigingen naar meer gezindheden stuurde. Een gedrukte preek uit 1651 van een Rotterdams remonstrants predikant bevat al de tekst van de biddagsbrief van dat jaar¹⁴.

De reconstructie van een mentaliteit uit gedrag, zoals hierboven voor de stedelijke overheden verricht, blijft altijd iets hachelijks houden. De houding die de dissenters in hun meevieren van de bededag tot uitdrukking brachten is uit de inhoud van hun preken te achterhalen. Ik beperk mij daarbij tot de remonstranten en de doopsgezinden. Deze twee gezindheden vertegenwoordigen oorspronkelijk geheel verschillende soorten dissenters.

De remonstranten, de op de nationale synode te Dordrecht van 1618-1619 veroordeelde volgelingen van Arminius, voelden zich de legitieme voortzetters van de vaderlandse kerk, die ten onrechte door de jongere calvinisten waren verdrongen¹⁵. Episcopius, hun belangrijkste theoloog, was nog geen jaar terug uit ballingschap, of hij hield, op 27 juli 1627, al een biddagspreek¹⁶. Hij bracht zijn gehoor in herinnering

12 GA Utrecht, Stadsarchief, Vroedschapsresolutie 6 november 1676.

13 GA Haarlem, Stadsarchief, Burgemeestersresolutie 9 februari 1742.

14 [Jacob Batelier,] *Chrislelike aen-sprake, tot betrachtige vanden grooten danck- en bededagh, ... wtgeschreven den 25 January 1651* (Rotterdam, 1651); vgl. Kist, *Neêrland's bededagen*, II, 130-131.

15 Deze conceptie heeft een diepgaande invloed uitgeoefend op de Nederlandse kerkgeschiedschrijving. D. Nauta, 'De reformatie in Nederland in de historiografie', *Serta Historica*, 11(1970) 44-71; J. C. H. Blom, C. J. Misset, 'Een onvervalschte Nederlandsche geest'. Enkele historiografische kanttekeningen bij het concept van een nationaal-gereformeerde richting' in: E. K. Grootes, J. den Haan, ed., *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde* (Roden, 1989) 221-232; A. C. Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen, 1990) 2-8.

16 Simon Episcopius, *XVII Predicatie ... by verscheide gelegentheden, en inzonderheit op feestdagen* (Amsterdam, 1693) 245-265. De tekst vermeldt slechts jaar en plaats. Uit Kist, *Neêrland's bededagen*, II, 131 kan de datum worden afgeleid. Episcopius, *XVII Predicatie*, 266-289 bevat een andere biddagspreek. Ook in Simon Episcopius, *XXXII Predicatie over verscheide texten der H. Schrifteure* (Amsterdam, 1669) 415-434, 435-457, 457-478 bevinden zich drie biddagspreken.

dat zij bijeen waren 'op last van onse hooge Overheydt', en dat deze gevraagd had te bidden voor de overheid en de welvaart van het land. Dat is een opdracht die, zo legde Episcopius uit, alle onderdanen 'van wat staet, conditie, religie, ofte gesindtheydt sy oock syn, behooren naer te komen'. Ook uit andere biddagspreken van zijn hand blijkt dat al in het tweede kwart van de zeventiende eeuw verschillende gezindheden zich ongenodigd aansloten bij de openbare bededag¹⁷. Het onderwerp van Episcopius' biddagspreken is altijd, zoals dat te verwachten is, de beoordeling van de toestand van het vaderland. Hij betoont zich daarbij altijd diep onder de indruk van de wonderbaarlijkheid van de opgang van de Republiek. De plotselinge groei in welvaart en macht, die in feite nog tijdens zijn leven had plaatsgevonden, kan in zijn ogen, zoals vroeger het welvaren van Israel, alleen op Gods zegen berusten.

Welnu, waarom heeft God de Republiek eigenlijk op zo'n bijzondere en in het oog springende wijze gezegend? Episcopius geeft in zijn preken twee antwoorden op deze voor de hand liggende vraag. Doorgaans zegt hij dat God de Republiek beloofd heeft omdat de overheid daar afzag van de goddeloosheid die bestaat uit gewetensdwang, schending van het recht, en ketterjacht. De Republiek is een herberg voor de ware vrijheid van geweten en de zuivere godsdienst geworden, en is daarom gezegend. Maar in een preek uit 1629, toen de remonstranten plaatselijk hard vervolgd werden, geeft Episcopius een heel ander antwoord¹⁸. God zegent de Republiek alleen vanwege de enkele rechtvaardigen die daar aanwezig zijn. Maar dat kan snel ophouden, want die worden vervolgd. De feitelijke orde van de samenleving is zondig. Alleen de aanwezigheid van een kleine groep van vromen houdt het oordeel nog even op¹⁹. Deze tweede opvatting is bij de remonstranten een incident. Na 1630 was hun tolerantie verzekerd, en in verdere bewaarde biddagspreken, van die van Wtenbogaert uit 1637 tot Van Teutems deelname aan de eerste bededag van het nieuwe koninkrijk in 1814, volgen zij consequent het eerste antwoord van Episcopius. God zegent de Republiek omdat de overheid de vrijheid verschaft God op de juiste wijze te aanbidden²⁰.

De doopsgezinden zijn eigenlijk veel interessanter dan de remonstranten. Het eigene van de doopsgezinden had gelegen in hun volledige verwerping van de samenleving en het zich terugtrekken op de eigen gemeenschap, een vervreemding die werd

17 Episcopius, *XVII Predicatie*, 266: "t Is huyden biddagh door ons geheelen vaderlant... [iedereen, van welke gezindheid dan ook, weet dat de zonde het ongeluk voor een land, stad of republiek brengt]... En dit weten wy alle te gelijk seer wel. 't Is het subject daer alle de biddagen op loopen. Elcke secte, elcke kercke, elcke familie, elcke mensch bekent het'.

18 J. I. Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic world 1606-1661* (Oxford, 1982) 228 vlg.

19 Episcopius, *XXXII Predicatie*, 415-434.

20 Johannes Wtenbogaert, *Ses de laetste predicatie ende meditatie* (Bolsward, 1663) 1-41, 257-319; [Jacob Batelier,] *Christelijcke aen-sprake*; A. van Holthen, *Christelyke borger-plicht, in een biddags-predicatie ... tegen alle oproericheyd, en voornamelyk tegen hel huysse-plonderen* (Rotterdam, 1653); J. Drieberge, *Dertien predikaetsien over uitgelezene texten uit de psalmen* (Amsterdam, 1746) 295-332; Kaspar Brandt, *Elf bede- en boetpredikatie* (Amsterdam, [1706]); Kornelis Westerbaen Wzn., *De goedertierenheden des Heeren, gebleeken in Nederlands verlossing, uit verscheide merkwaerdige gevaeren... voorgesteld aen de gemeente der remonstranten te Rotterdam, op den algemeenen dank-, vast en bededag den 13 van maert 1748* (Rotterdam, 1748); F. van Teutem, *Leerrede ter viering van den algemeenen dank- vast en bededag, naar aanleiding van Lukas II: vs 29, 30* (Utrecht, 1814).

uitgedrukt in hun verheerlijking van het martelaarschap. Kwamen de remonstranten alleen in buitengewone omstandigheden op de gedachte dat zij de rechtvaardige rest vormden, in die voorstelling had al in de eerste helft van de zestiende eeuw, tijdens de vroege reformatie, de originaliteit van de doopsgezinden bestaan²¹.

De eerste bewaarde doopsgezinde biddagspreken stammen van kort na 1672 en betreffen de inval van de Fransen. Ze tonen een zekere intellectuele ongemakkelijkheid met de biddagsviering. Ik neem als voorbeeld de in 1673 anoniem gepubliceerde preekbundel van oom Jacob Dirckx van Wormerveer, volgens het voorwoord uitgegeven vanwege de 'kommerlijcke toestand des gemeynen Vaderlands'. Het werk bevat een tweetal preken op uitschrijving van een algemene dank- en bededag. Uit de preken kan men overigens opmaken dat zijn gemeente door de overheid was uitgenodigd voor de biddagsviering. De eerste preek heeft als tekst 1 Tim 2:1-2²².

Ik vermaan dan voor alle dingen, dat gedaan worden smeekingen, gebeden, voorbiddingen, dankzeggingen voor alle mensen, voor koningen en allen die in hoogheid zijn, opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid.

Vrijwel onmiddellijk na de lezing van deze tekst begint oom Jacob intellectueel te zwabberen. Hij geeft eerst toe dat deze aansporing niet betekent dat men God niet meer zou moeten gehoorzamen dan de mensen. Maar het gebod voor een bededag is christelijk, want men behoort te bidden voor alle mensen. En het is geoorloofd — dit is de beslissende apologetische draai — allereerst te bidden voor de mensen die je het naast zijn. Men behoort weliswaar te bidden voor iedere overheid, dus ook voor 'die dese staet en het gemeen vaderlandt vijandt' zijn, maar men mag en dient het allermeeest te bidden voor de overheid die ons het allernaast is, en dus 'te voorste voor... de goede en beleefde overheydt, gelijk als daer zijn sulcke onder welke wij hier tegenwoordigh wonen'.

Deze behoefte het bidden voor de overheid te rechtvaardigen bleven de doopsgezinden lang voelen. Gezien hun achtergrond is dat ook niet verwonderlijk. Michael Fortgens verwees in een zevental biddagspreken uit de tijd van de negenjarige oorlog op dezelfde manier als oom Dirckx naar het goede gedrag van een overheid,

die ons, en onze Vaderen zo gunstiglyk onder hunnen bescherminghe aannam, en ons zoo in onzen Geestelyken als Burgerlyken staat zoo hoogelyk bevoorregte, en op weynig na, geen minder voordelen en vryheit vergunde, dan hare liefste Ingezeten²³.

Daarnaast ontwikkelde hij een soort twee-rijken leer, die de natuurlijke liefde die een

21 C. Augustijn, 'Anabaptisme in de Nederlanden', *Doopsgezinde Bijdragen* (1987) 13-28.

22 [Oom Jacob Dirckx van Wormerveer,] *Eenige predicatien, tot boete en beteringh des levens; In dese droevige tijd des oorloghs, en gemeene noodd des vaderlands, aen alle landts-genooten in 't gemeen tot leeringh en vermaningh voorgesteld* (2e dr.; Amsterdam, 1697) 1-22.

23 Michael Fortgens, *Predicatien over de twee eerste capitels van den eersten brief Petri* (Amsterdam, 1738) 556; *Idem, Tyd en feestpredikatien over uitgeleze teksten des Ouden en Nieuwen Testaments* (Amsterdam, s. a.) 636 vlg.

ieder voor zijn vaderland voelt, moet rechtvaardigen. Iedereen is zowel christen als burger, en beide verbanden leggen verplichtingen op. In een niet geheel doordachte vorm brengt Fortgens naast deze opvattingen over de betrokkenheid van de doopsgezinden bij de politieke orde van de Republiek, ook de gedachte naar voren dat God de Republiek louter vanwege hun aanwezigheid zegent. Deze gedachte biedt hem de mogelijkheid zijn gehoor te herinneren aan hun verplichting getrouw te blijven aan de hoge morele standaarden van hun voorouders.

Lange tijd blijkt uit het naast elkaar voortbestaan van deze beide voorstellingen in de doopsgezinde biddagspreken — er zijn er zeker zo'n dertig uit de achttiende eeuw over²⁴ — een zekere intellectuele ongemakkelijkheid. Men blijft behoefte voelen de deelname aan de biddagsviering te rechtvaardigen, en dat gebeurt dan doorgaans met een beroep op de tolerantie die de overheid verstrekt heeft. Aan de andere kant wordt de morele status van de doopsgezinden beschouwd als reden voor de publieke straf of zegening. Oorlog, veepest, paal wormen — het is straf van God voor de zonden van de doopsgezinden. De rechtvaardiging van de deelname aan het ritueel van de bededag blijft zo van een andere aard dan de theologische interpretatie van het publieke heil of onheil. De voor de hand liggende intellectuele integratie van beide voorstellingen — God zegent de Republiek omdat die de doopsgezinden beschermt — wordt aanvankelijk niet voltrokken. Zo'n integratie zou een definitief afscheid inhouden van de voorstelling van het eigen bestaan als een vorm van martelaarschap. Uiteindelijk, zo eindigen de meeste doopsgezinde biddagspreken, is niet het aardse, maar alleen het hemelse vaderland werkelijk belangrijk.

In de loop van de achttiende eeuw wordt dat in toenemende mate een lege en losse bewering. De deelname aan het ritueel van de bededag tendert naar het aanvaarden van de Republiek als een door God gewilde orde, die alle inwoners van het vaderland verenigt. De voorstelling te behoren tot de weinigen waarom God Sodom en Gomorra niet zou verwoesten²⁵, is op de lange duur logisch en psychologisch niet verenigbaar met het meedoen aan een door de overheid uitgeschreven bededag waarvoor men

24 Vgl. naast de hierboven genoemde preken M. P. Laakeman, *XXXVI Predicaties* (Amsterdam, 1700) 308-333; Jan Willemsz Ris, *Verzameling van boet- en bedestoffen, of bedestonds redenvoeringen, uitgesproken in de jaaren 1702 tot 1712 ingesloten* (Haarlem, 1747); Petrus van Loon, *Treur-klachte over Israels borgertwisten, toegepast op onzen tegenwoordigen oorlog met den koning van Vrankrijk* (S. l., 1709); C. van Diepenbroek, *Reden-voering op de dank-dag, over de vrede, van den staat met de koning van Vrankrijk* (Haarlem, [1713]); Maarten Harp, *Troost in droefheit wegens de sterfte van het runtvee* (Amsterdam, 1717); Abraham Verduin, *Ootmoedig gebed van de hebreeuwse kerke in de woestijn ... op de algemeenen dank-, vast- en bededag, gehouden op de 6den van Grasmaand 1718, uitgebreid, en toegepast voor de doopsgezinden op de Koog* (Amsterdam, 1718); Bartholomeus van Leuvenig, *Gods tuchtes aan Jeruzalem gegeven, in eene leerrede over Jerem. 6 vers 8. verklaart, en ter gelegenheid van den laatsten dank-, vast- en bededag, op den tegenwoordige tijd toegepast* (Amsterdam, 1734); Jan Visser, *Redenvoering over Mattheus XXIV, 6, 7, 8 op de algemeenen dank-, vast- en biddag den 15den van Sprokkelmaand des jaars 1741* (Haarlem, [1741]); Daniel Scharff, *Leerrede over Jesaia's V, 1-6, uitgesproken op den lesten dank-, vast- en bededag* (Leiden, 1742); Johannes Bremer, *Nineveh met ondergang bedreigt ... ten spiegel en waarschuwing voorgesteld aen d'inwooners van Nederland* (Amsterdam [1748?]); Jacob Ouwejans, *Koning Josias dood ... in eene lykrede over de smartelyke dood van ... Willem Karel Hendrik Friso* (Rotterdam, 1752).

25 Ris, *Verzameling*, 117-118.

officieel is uitgenodigd. Ook de doopsgezinden vallen uiteindelijk terug op het eerste antwoord van Episcopius. God zegent de Republiek vanwege de vrijheid die haar instellingen de vromen laten en de bescherming die ze hen biedt.

Augustijn heeft opgemerkt dat in de achttiende eeuw de dissenters assimileren aan de publieke kerk²⁶. Daar is natuurlijk veel waars in. Een bezoldigde geestelijke stand, een geformaliseerde theologische opleiding—het zijn allemaal tekenen dat de doopsgezinden de gereformeerde godsdienstvorm overnemen. Maar ik zou deze opmerking willen aanvullen door te wijzen op de assimilatie van *alle* gezindheden, de gereformeerde inclusief, aan deze burgerlijke godsdienst, die als vanzelf steeds meer nadruk ging leggen op het belang van het vaderland en zijn politiek-religieuze orde. Een bewuste, wederzijdse aanvaarding door de verschillende religieuze groepen van eikaars plaats in de traditionele orde was daarvan het gevolg. De voorrang van de gereformeerde kerk stond voor iedereen vast, maar de gereformeerden erkenden op hun beurt de anderen als legitieme delen van de geestelijke vorm van het vaderland²⁷.

In de Republiek, waar alle gezindheden doorlopend op elkaar letten en elkaar bekritiseerden, werd, toen eenmaal iedereen voorde bededag werd uitgenodigd en dat ook van elkaar wist, ook de vaderlandsliefde inzet van concurrentie. In zijn lijkrede over Willem IV, gehouden in 1752, toonde de Rotterdamse doopsgezinde voorganger Jacob Ouwejans zich zeer bewust van de inspanningen van de andere gezindheden om hun afhankelijkheid aan het Oranjestad en het vaderland uit te drukken en spoorde zichzelf en zijn gemeente aan daar niet bij achter te blijven.

Alle de gezindheden onder het Hervormd Christendom van deeze Landen laten niet alleen ter deezer zaake hunne stemmen hooren; maar zelfs die van den Roomschen dienst, veranderen voor den autaar hunne reyen in treurigheid; terwyl dat gedeelte der overgebleevenen van het ongelukkig Israel naerden vleesche, 't welk in dit goede Land mag woonen, deszelfs Synagogen (min of meer als of zy, gelyk eertyds hunne Vaderen, de harpen aan de willigen hingen) met dit dof geluid vervulde²⁸.

26 In zijn te verschijnen artikel over de Nederlandse kerkgeschiedenis in de TRE.

27 Vgl. de opmerkingen bij G. J. Schutte, 'Gereformeerden en de Nederlandse revolutie in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 496-516 en bij J. van den Berg, 'Een achttiende-eeuwse coccejaan over de kerk van zijn tijd. Johan van den Honerts *De kerk in Nederland*' in: C. G. F. de Jong, J. van Sluis, *Gericht verleden* (Leiden, 1991) 159-180. Een interessante, tegengestelde beweging doet zich voor bij sommige laat-achttiende-eeuwse vertegenwoordigers van de nadere reformatie. Theodorus van der Groe, *Verzameling van biddagspredikatiën* (3e dr.; Nijkerk, 1862), bevat bijvoorbeeld zestien biddagspreken, gehouden tussen 1743 en 1777. Van der Groe noemt slechts zelden de overheid, die de bededagen uitschreef. Over de Republiek verwacht hij het oordeel. Slechts het bestaan van een zeer kleine groep vromen schort de uitvoering van het oordeel nog enige tijd op.

28 Ouwejans, *Koning Josias dood*, 2. Er zijn meer aanwijzingen dat ook de rooms-katholieken zich aansloten bij de bededagvieringen. In Haarlem stelden de burgemeesters in 1751 een nieuw reglement op voor de collectes in de rooms-katholieke staties. Eén van de bepalingen betreft de dagen waarop gecollecteerd mag worden. Daarbij worden ook de bededagen genoemd (GA Haarlem, Stadsarchief, Inventaris Enschedé II, inv. nr. 459). In Haarlem werden de rooms-katholieken niet officieel uitgenodigd voor de viering. In Graft was dat in het laatste kwart van de achttiende eeuw wel het geval: G. J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft 1770-1810* (Franeker, 1989) 116. Aan de andere kant beboette in 1771 de drossaard en dijkgraaf van Zevenbergen verschillende

Ogenschijnlijk biedt zo'n interdenominationale *civil religion* een garantie voor eensgezindheid en consensus. Ik weet eigenlijk niet of dat ook het geval was. De viering van een algemene bededag, waarbij alle gezindheden betrokken zijn terwijl ze van elkaar weten dat ze daartoe door de overheid uitgenodigd zijn, leidt er op den duur onvermijdelijk toe dat de reden van Gods zegen gevonden wordt in de inrichting van het land, niet in de aanwezigheid van een bijzondere confessie. De traditionele politiek-religieuze orde van het vaderland houdt tolerantie, godsvrucht en burgerdeugd in stand. Daarom zegent God de Republiek en haar burgers. De overheersende toon van de biddagsbrieven van de achttiende eeuw is er een van dankbaarheid voor de vele zegeningen die de Republiek ondervindt. Terwijl elders rampspoed heerst, is, om met de biddagsuitschrijving van 1769 te spreken,

onze toestand zonderling gelukkig, en heeft de Goddelijke Voorzienigheid deze Verenigde Nederlanden gezegend met Burgerlijke Eendragt, innerlijken en uitterlijken Vrede, Vrijheid en Overvloed, onder de bescherming van goede Wetten en met het genot van eenen zuiveren Godsdienst; Voorregten, die het ware geluk van Land en Volk uitmaken²⁹.

Als men eenmaal zover is dat men in de traditionele orde van het vaderland de reden van Gods zegeningen vindt, ligt het voor de hand om, wanneer die zegen plotseling overduidelijk ontbreekt, te zoeken naar manieren waarop de Gods zegen oproepende nationale orde hersteld moet worden. Dat is, zo zou ik willen suggereren, nu juist wat gebeurde tijdens de opkomst van de patriottenbeweging in het begin van de jaren 1780. Toen de vierde Engelse oorlog desastreus verliep, vond in zeer korte tijd een vrijwel algemene politisering plaats³⁰. Een van de voorwaarden voor deze plotselinge, landelijke oneensgezindheid, was de jarenlange, landelijke en interdenominationale viering van bededagen, waardoor in de traditionele inrichting van het vaderland de reden van Gods zegen gevonden was. Johan Derk van der Capellen schreef in 1781 niet alleen *Aan het volk van Nederland*. Hij vertaalde eerst een biddagspreek van zijn vriend, de Waalse predikant Du Puy³¹.

katholieken, omdat zij op de bededag hun deuren en vensters niet gesloten hadden gehouden, en dwong hij hen hun deuren te openen op Maria-Lichtmis (ARA, Oud-Synodaal Archief, Acta Particuliere Synode van Zuid-Holland 1771, a. 10). Daar was dus blijkbaar de bededag in 1771 nog een ritueel dat sterker de gereformeerde suprematie, dan de nationale eenheid tot uitdrukking bracht.

29 Kist, *Neêrland's bededagen*, 1,265-267; II, 412.

30 Dit proces is overtuigend beschreven in de recente artikelen van N. C. F. van Sas. Vgl. zijn 'Opiniepers en politieke cultuur' in: F. Grijzenhout, N.C.F. van Sas, ed., *Voor vaderland en vrijheid. Revolutie in Nederland 1780-1787* (Utrecht, 1987) 97-130; 'Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriotentijd. Enkele kanttekeningen' in: Th. S. M. van der Zee, e. a., ed., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam, 1988) 174-184; 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 471-495.

31 Isaac du Puy, *Leerrede over psalm V, vs 13, op den algemeenen dank-, vast- en bededag den 14 february 1781 uitgesproken in de Fransche gemeente te Zwolle* (Zwolle, 1781). In zijn korte voorwoord typeert Van der Capellen Du Puy als 'Patriots Kristen Leeraar'. In het overzicht van de zonden, die Gods toom oproepen, biedt de preek in feite de patriotse politieke diagnose.

Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898*

P. RAEDTS

Het jaar 1814 was een jubeljaar: de Fransen waren verslagen, de onafhankelijkheid was hersteld en de Oranjevorst was teruggekeerd naar Nederland. Overal in het land werden bidstonden en dankdagen gehouden, tijdens welke predikanten leerredenen afstaken waarin zij God hulde brachten voor de weldaad onzer verlossing¹. Het vaderlands gevoel uitte zich in lierzangen, odes en warme ontboezemingen en liep zo hoog op dat in dat jaar zelfs de aankomst van de eerste haring met een vaderlandse juichtoon begroet werd². Ook de katholieken deelden in deze jubelstemming; maar het object van hun lofprijzingen betrof noch het vaderland, noch de vorst, maar de terugkeer van paus Pius VII naar Rome. Meer dan welke paus van de laatste eeuwen ook, aldus de katholieke feestredenaars, had Pius VII het lot gedeeld van Christus zelf. Zijn ballingschap in Fontainebleau en zijn triomfantelijke terugkeer naar Rome hadden de hele wereld duidelijk getoond 'dat de deugd en sterkheid in de zwakheid voltrokken werd'³. Over de bevrijding van Nederland of over de terugkeer van Willem I is nauwelijks een woord te vinden. Alleen de pastoor van Kampen, Barfholomeus Doorenweerd, verwees aan het einde van zijn lofredre op de paus kort naar het staatsbestel en merkte op dat de kerk zich onder alle volkeren uitbreidt, welke hun regeringsvorm ook zijn moge, dat het echter niet in haar bedoeling lag de wetten van die volkeren te veranderen, maar alleen om ze te heiligen en zo het 'onwrikbaarste steunsel' van de staat te worden⁴. De lotgevallen van de paus pasten in een voor katholieken herkenbare mentale structuur van onderdrukking en bevrijding, van lijden en opstanding, maar de grote gebeurtenissen in Nederland konden zij, in tegenstelling tot hun protestantse landgenoten, blijkbaar niet inpassen in dat groter geheel. En daarom kon worden volstaan met een keurige, maar gedistantieerde en hoogst abstracte betuiging van loyaliteit.

Heel anders klonk de toon 85 jaar later. Ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 was *Het jaarboekje van Alberdingk Thijm*, een populaire

* Bij het verzamelen van gegevens voor dit artikel zijn het advies van dr. Th. Clemens en de assistentie van de staf van de Collectie-Thomaasse in de AB van de RU Utrecht van onschatbare waarde geweest.

1 Voor de literaire neerslag van deze jubeldagen raadplege men de *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken enz.*, VI, 1814-1818 (Den Haag, 1814-1819) onder het jaar 1814, vooral onder de rubrieken *Godgeleerde boeken* en *Geschiedkundige boeken*. Het hier geparafraseerde voorbeeld is te vinden op pagina 17.

2 In de *Naamlijst van uitgekomen boeken*, 70 wordt vermeld: 'H. Kup, *Vaderlandsche juichtoon bij de aankomst van den eersten haring*, Dichtstuk gr. 8vo. Te Rottm. bij N. Cornel voor J. Witzenburg, te Vlaardingen'.

3 H. E. Brouwer, *Stof tot lofen en erkenenis, aan paus Pius VII verschuldigd; en de daaruit voortvloeiende stigting voor elk Kristen, voorgedragen, ter gelegenheid van deszelfs staking uit zijne gevangenschap in Frankrijk, en van zijn herstel op den stoel van Rome* (Amsterdam, 1814) II.

4 Bartholomeus Doorenweerd, *De belofte van Jezus Christus aan zijne kerk verheerlijkt in de wederkomst van paus Pius VII te Rome* (Deventer, 1814) 35.